

NAGY PÁL

Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956)

Bevezetés

A magyarországi cigánykutatásokban az utóbbi három-négy esztendőben erősödött fel az érdeklődés az államszocializmus korszakának cigányügyi problémái iránt, dominánsan politikai tematikával, ám a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések még nem kaptak kellő hangsúlyt.¹ E korszakon belül az 1945 és 1961 közötti másfél évtized a magyarországi cigány csoportok történetének egyik legfontosabb időszaka. Az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új modellje a cigány kulturális önszerveződésre épülve sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre.² Ezt a folyamatot véglegesen elvágta az 1961. évi párthatározat, amely nem véletlenül került a kutatók érdeklődésének fókuszába, és lett domináns témája az erről az időszakról szóló tanulmányoknak.

Ha tovább szűkítjük a kronológiai határokat, akkor szembesülünk azzal, hogy fél kezünkön megszámálhatjuk a kifejezetten a cigányok

¹ Pl. Márfi-Kosztics 2005. több tanulmánya (Majtényi György, Füzes Miklós, Márfi Attila). A kötet folytatásában (Márfi-Kosztics 2009) pedig Szabó Csaba, Bana József, Nagy Pál, Mikó Zsuzsanna, Márfi Attila, Békési András tanulmányai. Legújabbban Dupcsik 2009: 138–240.

² Erről az időszakról l. Sággy 1996.

1950-es évekbeli történetével foglalkozó szaktanulmányokat. Az egyetlen nagyobb lélegzetű, összefoglaló igénnyel készült munka³ némileg átdolgozva két változatban⁴ is megjelent, különösebben nem téve hozzá érdemi eredményeket az első változathoz. Ehhez jön még további három, 2001 óta napvilágot látott tanulmány és egy könyvfjezet.⁵

A magam részéről elsősorban nem politikai és ideológiai érdeklődésből, nem is az aktuálpolitikai kapcsolódások miatt csatlakozom az említettekhez. Célkitűzésem, hogy történeti szaktanulmányokat írjak a Roma Évtized Programban is prioritásként meghatározott foglalkoztatásról. Ennek első lépéseként dolgoztam fel az 1947–1948. évi szatmár-beregi elképzeléseket, és a Népjóléti Minisztérium körül akkor kikristályosodó országos koncepciót.⁶ Második lépésként jelen tanulmányban az 1950-es évek első felének megyei foglalkoztatás-politikáját vizsgálom Szabolcs–Szatmár példáján, alapvetően komparatív nézőpontból, azaz igyekszem összehasonlítani a megyei koncepciót az országos léptékű tervekkel, más dimenzióban pedig a jelenleg lehetséges módon és a terjedelem szabta kereteken belül szembesíteni a hétköznapi élet realitásaival.

Távol akarom magam tartani az említett tanulmányok többségében érvényesülő retrospektív oppozíciótól, azaz a jelennel értelmezett múlt koncepciójától (a történettudomány 20. századi fejlődésének egyik lényegi momentuma éppen ennek meghaladása volt) és a szenvedéstörténeti paradigmától. Az értelmezés keretét a Thomas Acton által kidolgozott modell nyújtja számomra, amit más helyen már kifejtettem és az együttélési modellek változásának paradigmája megnevezéssel illetem.⁷

Szabolcs–Szatmár kiválasztásának elsődleges indoka nem az ottani cigány népesség aktuális helyzete volt, hanem a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárában található kivételes forrás-gyűjtes.⁸

³ Sággy 1996.

⁴ Sággy 1999. és Sággy 2008.

⁵ Purcsi 2001., Feitl 2008., Mikó 2009: valamint Dupcsik 2009. 138–172.

⁶ Nagy 2009.

⁷ Nagy 2008.

⁸ Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB. Egészségügyi Osztályának Szociálpolitikai Csoportja iratai. XXIII. 23. b. 2–9. és 12. doboz. Köszönet a levéltárnak, vezetőinek és munkatársainak szívélyes és hozzáértő segítségükért. Ebbe a fondba az 1960-as években gyűjtötték össze az 1950-es évek legfontosabb cigányokra vonatkozó forrásait. Az iratok nincsenek darab szinten rendezve, nincsenek kronológiai rendben és nincsenek paginálva, egy részük fogalmazvány, vagy másolat,

A megyei cigánypolitikának a tanulmány témáját képező foglalkoztatás-politikai aspektusainak részleteit 1951 és 1956 között készült jegyzőkönyvek, jelentések és levelek alapján követhetjük nyomon. Ebben az öt évben a megyei vezetés előtt fokozatosan tárult fel, hogy az, amit „cigánykérdés”-nek neveznek, nem egyszerű hatósági probléma, hanem összetett társadalmi kérdés, amit nem lehet megoldani a történelmi-társadalmi meghatározottságoknak, a cigányság rétegzettségének, a lokális feltételeknek, a kulturális tradícióknak és sok más fontos tényezőnek a figyelmen kívül hagyásával. A megye politikai vezetői és hivatalnokai szembesültek a politikai és ideológiai célkitűzéseik realizálását befolyásoló, a hétköznapi együttélés praxisából származó valóságos feltételekkel, s azzal is, hogy mennyire keveset tudnak a cigányokról.

Rendteremtő, hatósági politika (1951–1953)

A magyarországi közigazgatás 18. század óta ismétlődő dilemmája volt, hogy a cigányok helyzetével külön foglalkozzanak-e, vagy pedig más csoportok hasonló természetű problémáival együtt. Ezzel összefüggő, először ugyancsak a 18. században felmerült kérdés volt, hogy a cigányok ügyeinek rendezését centralizálják vagy decentralizálják, azaz szükség van-e akár országos, akár megyei léptékben a cigányokkal foglalkozó külön intézmény(ek)re. Mindezzel 1947-ben egy tárcaközi értekezleten még érdemben foglalkoztak, különösen azzal, hogy szociális kérdésekben tegyenek-e különbséget cigányok és nem-cigányok között. A ruha- és cipőhiány miatt az iskolából elmaradó szegény zsellér és cigány gyermekek megsegítésének külön kezelése pl. indokolatlannak tűnt.⁹

Az 1950-ben megszülető új közigazgatási (ún. tanács)rendszerrel együtt létrejött Szabolcs-Szatmár megyében (és ismereteim szerint más megyékben) fel sem merült az említett dilemma, magától értetődően külön foglalkoztak a közigazgatás egyes szintjein a cigányok helyzetével, s az oda tartozó kérdéseket nem központosítva, hanem jellegüktől függően szakmapolitikákhoz, azaz a megyei és járási tanácsok illetékes

amelynek a tisztázata valószínűleg egy másik, a keletkezése szerinti fondban található, bár az ennek ellenőrzésére irányuló kutatás az esetek többségében negatív eredménnyel járt. A tanulmányban elemzett és idézett, a XXIII. 23. b. jelzetű fondban található iratokról a dobozszámnál részletesebb hivatkozás nem adható.

⁹ Nagy 2009: 123.

osztályaihoz (csoportjaihoz) rendelve intézték, nem vonták azokat össze egyetlen hivatali egység alá. A cigányok helyzete külön történt kezelésének magyarázatát abban kereshetjük, hogy a megye cigány népességének zöme a települések központjától 1–3 km távolságra levő szegregált telepeken élt, életmódja és szociális helyzete feltűnően eltért a nem-cigány népességétől.

Ugyanakkor, az 1940-es évektől ebben is jelentősen különbözően, a cigányok helyzetének rendezésére irányuló kezdeményezések, politikai elképzelések mindig felülről, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságától indultak ki. A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) az 1950-es években két évente újra tárgyalta a cigányok helyzetét. Ezek a két éves időszakok tipikusan hasonló módon teltek el: a Megyei Tanács napirendre tűzte a cigányok helyzetének tárgyalását, a VB-ülésein határozatokat fogadtak el, azokat ellentmondásosan és felületesen hajtották végre, a járási és községi közigazgatásban a napi munka beépített eleme volt, hogy legalább egy megyei sürgetést bevártak, a sürgetésre nagy hirtelenséggel elkészültek az aktuális jelentések a számottevő eredményekről és számos nehézségről számolva be, az utóbbiakkal egyúttal azt is indokolva, hogy miért termelődnek újra ugyanazok a problémák és miért kell a cigányügynek újra és újra nekifutni.

Visszatérő momentum a megyei politikában, hogy a cigányok helyzetét megoldhatónak tartották egyetlen hatósági akció keretében. Ezt mutatja pl. az is, hogy a határozatok végrehajtására, a különböző felmérések lebonyolítására és jelentések megtételére rendkívül szoros, általában néhány hetes vagy legfeljebb egy-két hónapos határidőt szabtak. A VB-üléseken ugyanazok a standard kérdések kerültek újra és újra napirendre: a cigányok munkába állítása, iskolázottság, közegészségügyi és kommunális helyzet, lakásviszonyok és házhelyhez juttatás, a cigánytelepek felszámolása.

Amikor 1951. február 10-én a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága első ízben tárgyalta a cigánykérdés rendezését, a megyei vezetők felületes, féligazságokat tartalmazó, sztereotípiákból felépülő ismeretekkel rendelkeztek az akkor 16 ezer főre becsült cigány népességről, melynek nagy része a szatmári területeken élt elképesztő nyomorban. Erre vonatkozóan a vezetők ismeretei, ha nem is alaposak, de reálisak voltak. A cigányok állapotait az ülés jegyzőkönyve szerint a következőkkel jellemezték a résztvevők: a cigányság „túlnyomó többsége” koldulásból, házalásból, házi és mezei lopásból él; továbbá lehetetlenek az életkörülményeik, sok

közöttük a tetves, tüdőbajos, nemi beteg; a házalás révén betegségeket, a dögevés miatt pedig állatbetegségeket terjesztenek. Utóbbiról részlet Fábián Lajos megyei VB-titkár¹⁰ hozzászólásából: „...az állati hullákat étkezésre összeszedik, sőt a dögkútból is kiássák sokszor, s az állati hullarészeket tarisnyájukban házról-házra hordva fertőző betegségeket terjesztenek.”¹¹

A cigányok tetemes költségeket jelentettek a megye számára. A közgyógyoszer-ellátásra 1950-ben átlagban előirányzott 300 ezer Ft-ból 80%-ot költöttek a cigányokra (1951-re 364 ezer Ft volt ez az összeg). A fertőző betegségek elleni védekezésre évente átlag 100 ezer Ft-ot terveztek, ennek szintén 80%-át a cigányokra fordították: tetvetlenítés, tífusz elleni oltás. A megyei politikai célkitűzés az lett, hogy a „rendes életre” neveléssel, munkába állítással, a közegészségügyi helyzet javításával pénzüsségeket szabadítsanak fel, és azokból a cigányoknak házakat építsenek.¹²

1951 februárjában a VB-ülésem az alábbi határozatokat hozták:

1. Egészségügyi dolgozók és pedagógusok közreműködésével mérjék fel a cigányok pontos lélekszámát és helyzetét. Ennek részeként ki kellett mutatni a munkabíró, de rendes foglalkozással nem rendelkező férfiak és nők számát, továbbá, hogy közülük hányan alkalmazhatók ipari segédmunkásként, mezőgazdasági munkára, vályog- és téglavetésben, hulladékgyűjtésben (vas, rongy, papír), szerves trágyagyűjtő vállalatnál, valamint kosárfonó, gyékény és tengerihéj feldolgozó szövetkezetekben.
2. A munkába állítás terén külön meghatározott feladatok: az arra alkalmas cigányok toborzása ipari munkára, a mezőgazdasági munkára alkalmas személyek elhelyezése állami gazdaságokban nem nagy csoportokban, más cigányok felkészítése a vályogvető, kosárfonó, gyékény- és tengerihéj-feldolgozó szövetkezetben történő munkavállalásra.

A munkavállalás érdekében a házalást és a koldulást a községi tanácsok „minden eszközzel akadályozzák meg”, továbbá „a munkaképes személyek munkára szorítása érdekében a munkavállalásra nem jelentkező, illetve a felajánlott munkát visszautasító és rendes kereseti forrással nem bíró egyéneket a korlátozottabb mértékben adható árucikkek kiadásánál szorítsák hátrányba”, illetve „a felajánlott munkát visszautasító, rendes megélhetést biztosító munkát nem vál-

¹⁰ 1950 előtt Szatmár-Bereg megye főjegyzője.

¹¹ A VB-ülés jegyzőkönyve, 7. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

¹² A VB-ülés jegyzőkönyve, 8. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

láló munkaképes személyek ellen mint munkakerülők ellen a rendőrséggel karöltve járjanak el”.¹³

A megyei tanács több osztályának tervet kellett kidolgozni február 28-ig a magaspítő, vagy a tatarozó- és építővállalat keretében vályogvető és tégláégető részleg kialakítására, ha ez nem lehetséges, akkor ilyen szövetkezetek létesítésére, továbbá arra, hogy hol és milyen méretben lehetne leggazdaságosabban kosárfonó, gyékény- és tengerihéj-feldolgozó szövetkezetet létrehozni. Ilyen terv megszületésének nincs nyoma az iratokban, több ekkor tárgyalt kérdésre a következő VB-ülésen is visszatértek.

Az 1950-es évek elejének megyei politikai kontextusában a cigányok úgy jelentek meg, mint embertelen, egyszersmind tűrhetetlen életmódba kényszerült csoport. Katasztrófális léthelyzetük oka egyfelől a társadalmi kiközösítettség miatt az iskolázatlanság és a tudatlanság, másfelől, „*hogyan megszokták a munkanélküli, kolduló és vándorló életmódot*”, ami a korábbi politikai rendszer (a Horthy-korszak) következménye. Az 1950-es évek első felében ez lett a cigányok helyzetét magyarázó ideológiai toposz. A cigányok nyomorúságos és hátrányos helyzete kiválóan alkalmas volt arra, hogy a korábbi rendszert ezen keresztül is politikai gonoszként¹⁴ jelenítsék meg (és ez, ha nem is a korszak egészére, de a nyilas uralomra feltétlenül igaz is volt), egyidejűleg arra is, hogy az új rendszer (az államszocializmus) ellentmondásairól, sikertelenségeiről, erőszakosságáról elvonják a figyelmet, illetve, konkrétan a cigányügyben, elhárítsák a felelősséget. A két politikai rendszer oppozíciója a cigányügyön keresztül azt is lehetővé tette, hogy a pártállam, illetve egy megyei vezetés, önmagát filantropnak, az elesettek, nyomorúságban élők védelmezőjének, sorsa jobbitójának állíthatta be. Látni fogjuk, hogy voltak is a cigányok helyzetének javulását hozó eredmények, még ha nem is feltétlenül a gondoskodó pártállam jószágának köszönhetően, miként az előző fél évszázad negatív folyamatai sem kizárólag az akkori politikai rendszer sorsrontó gonoszságának, hanem a gazdaság mozgástörvényeinek voltak a következményei.

1951. június 6-án a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ismét tárgyalta a cigánykérdés rendezését. A hozzászólásokban két foglalkoztatási aspektus merült fel.¹⁵ Az egyik, hogy a cigányok jól értenek a vályogvetéshez, ezért szervezzék őket kisipari szövetkezetekbe. Ezzel az a megfontolás helyeződött szembe, hogy már nem lehet cél vályogházak

¹³ A VB-ülés jegyzőkönyve, 9–10. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 44/1951.

¹⁴ Vö. Mezei 2009: 32–34

¹⁵ A VB-ülés jegyzőkönyve, 8. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 165/1951.

építése, téglaházakat kell építeni, tehát a cigányokat a tégláégetésnél kell hasznosítani. A másik momentum, hogy a vállalatokhoz belépő cigányoktól, akik egyébként a vállalati vezetők szerint jó munkaerőt jelentenek, a többi munkás idegenkedik betegségeket okozó „*tisztátalanságuk*” miatt, pedig őket is ugyanúgy megvizsgálják a munkahelyi belépkor, mint bármely más munkást.

Itt két újabb, a korábbi időkben gyökerező és máig jellemző dilemma jelenik meg. Az egyik a modern társadalomszervezés és a tradicionális életforma lehetséges viszonya, szembenállása, amit a vályog(ház) és a tégl(ház) szimbolizál. A másik a munkavállalást befolyásoló vélt vagy valós kulturális különbségek megléte, vagy éppenséggel csupán annak előfeltételezése az élet valamely területén. A cigányok „*tisztátalansága*” valóságosságának és veszélyességének, s ezzel a nem-cigány munkások idegenkedésének indokoltóságában a VB-ülés résztvevői nem értettek egyet. A szembenállást a „*tisztátalanság*” fogalma szimbolizálta, amit ebben az esetben (is) határozottan el kell választanunk a némely cigány közösségekben használt hasonló jelentésű, de más értelmű „*tisztátalanság*” (*marrhimé*)-fogalomtól.¹⁶

Az, hogy 1951 júniusában megismételték a toborzásra vonatkozó határozatot, azt mutatja, hogy a februári elképzeléseket nem sikerült következetesen megvalósítani. Határoztak továbbá arról is, hogy a Megyei Tanács mezőgazdasági és építési osztálya mérje fel, hogy hol és hány cigányt lehetne bevonni a tégláégetésbe, vagyis ezen a téren is patthelyzet volt.¹⁷ A korszakban egyedülálló, az országos politikát másfél évtizeddel megelőző határozata volt ennek a VB-ülésnek a járási tanácsoknak szóló utasítás a cigánytelepek „*fokozatos elsorvasztására*” irányuló tervezet kidolgozására.

1953. március 26-án a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a szociális kérdések között a cigányok átnevelésével is foglalkozott. A cigány családok életkörülményeinek megjavítása érdekében hozott határozatok között általánosságban említik, hogy a munkára nevelést és munkába vonást fokozni kell.¹⁸ Főleg üzemekben, háziipari szövetkezetekben akarták a cigányokat látni. Vagyis még mindig ott tartottak, mint két évvel korábban. Nem munkatörténeti adat, de jól jellemzi a megyei politika ekkori szűklátókörűségét és öncélúságát ennek a VB-ülés-

¹⁶ Vö. Wilhelm 1993.

¹⁷ SZSZBML. XXIII. 2. 165/1951.

¹⁸ A VB-ülés jegyzőkönyve, 10. oldal. SZSZBML. XXIII. 2.

nek néhány más határozata: a folyó év, azaz 1953 végéig (!) a kommunális osztállyal és a mezőgazdasági osztály földbirtokrendező csoportjával meg kell oldani, hogy minden cigány családnak telke és háza legyen, s ehhez a tanácsok révén és társadalmi úton segítséget kell nyújtani (faanyag, ajtó, ablak stb.). Ebben a határozatban tetten érhetjük a magyarországi cigánypolitika hosszú időtartamban jelenlévő újabb ellentmondásait: a megye politikai vezetése fikarcnyit sem volt tisztában azzal, hogy amit akar, az időigényes folyamatot feltételez, a terheknek a községek beszolgáltatással agyonterhelt és felbőszített lakosságára hárítása pedig konfliktusokat gerjeszt a helyi társadalomban.

Tervezés, egyensúlykeresés, hétköznapi realitások (1954–1955)

A megyei cigánypolitika 1954-től rugalmasabbá vált. A korszak irataiban soha nem esik szó az országos változások hatásáról, de nyilvánvalónak tűnik, hogy az 1953. évi változások, a nehézipari beruházások ütemének visszafogása, a beszolgáltatás enyhítése a megyei politikában is éreztette hatását (az 1953. márciusi VB-ülés pl. elfelejtődött). 1954–1955-re a cigánykérdés rendezésében a hangsúly az egészségügy felé tolódott el, hasonlóan az 1940-es évekhez. 1954-ben az Országos Szociálpolitikai Központ az Egészségügyi Minisztérium egyik főosztálya lett, s feladata volt, hogy a cigánykérdésben javaslatokat készítsen a minisztertanácsnak. 1954 áprilisában volt egy komplex hivatali vizsgálat, s megállapították, hogy a cigánykérdés országos jelentőségű.¹⁹ Az országos orvosi értekezlet tanácskozásán is a cigánykérdéssel foglalkoztak, nem először.²⁰ A cigánykérdéssel „országos viszonylatban is Szabolcs-Szatmár megyei Tanács Végrehajtóbizottsága foglalkozott legelőször”.²¹

1954-ben a megyei tanácson is az Egészségügyi Osztály és annak Szociálpolitikai Csoportja lett a cigányügy intézésének adminisztratív magja, meghatározó alakja pedig a kiváló szakmai felkészültségű Gaál Ibolya, a Szociálpolitikai Csoport vezetője. Felvette a kapcsolatot azokkal az értelmiségiekkel (főként orvosokkal és pedagógusokkal), akik

¹⁹ A Megyei Tanács Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportnál készült 1954-es titkosított jelentés fogalmazványában említik. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

hivatásuk körében már 1950 előtt is igyekeztek segíteni a lakóhelyükön a cigányoknak, köztük Kiss Imre ököritófülpösi és Ésik Károly kántorjánosi körzeti orvosokkal.

1954 nyarától, részben a cigánykérdést ismételten napirendre tűző, 1955 februárjában tartott VB-ülések előkészítéseként, részben az akkori határozatok nyomán, a korábbiaknál komolyabban és alaposabban fogtak neki újra, hogy rendezzék a cigányok helyzetét. A korszak természeténél fogva a hatalmi politika és az ideológia ellentmondásai nem tűntek/nem tűnhettek el egyik pillanatról a másikra, de – ebben az időben egyedülálló módon – megjelent az a belátás, hogy a közigazgatási cselekvés mélyebb ismereteket és szakszerűséget igényel, s 1955-re a cigányokról való gondolkodás jelentősen megváltozott.

Az 1955. februári VB-anyagban található, keltezetlen és aláírás nélküli, „*Tervezet a cigánykérdés megoldását célzó munka elkészítéséhez*” című feljegyzés²² szerint a következő feladatokat akarták elvégezni:

1. A cigányság eredetének feldolgozása.
2. Felszabadulás előtti életük leírása. Kitaszítottként a munkából is kiszorultak.
 2. a) Saját nyelvet beszélő és kevertvérű (korcs) cigányok jellemzése.
 2. b) A cigánykérdés, mint szociális probléma.
 2. c) A cigánykérdés, mint egészségügyi probléma.
 2. d) A cigánykérdés, mint oktatási probléma.
 2. e) A cigánykérdés, mint vagyonbiztonsági probléma.
 2. f) A cigánykérdés, mint rendészeti probléma.

A tervezet 3–11. pontjában azt sorolták fel, hol kell külön tanulmányozni a helyi viszonyokat, esettanulmányokat készíteni: Mátészalka, Győrtelek, Ököritófülpös, Tiszabecs, Tyukod, Porcsalma, Csenger, Hodász, Kántorjánosi, Tarpa, Tiszamogyorós, Paszab, Eperjeske, Nyíregyháza. A levéltár, a múzeum, pedagógusok, orvosok, szociális előadók közreműködésére számítottak. Külön felmérni tervezték: a vidéki cigányok életét, milyen munkát végeznek szívesen, milyen arányban szívódnak fel az iparba és a mezőgazdaságba, milyen munkalehetőségek felé kell őket irányítani, helyi munkalehetőségek biztosításával lakásviszonyaik miként rendezhetők.

²² SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

A terveket nem valósították meg szisztematikusan. Az egyes feladatokra felkért személyek feltehetően adtak be tanulmányokat, de ezek közül csak Kiss Imre és Ésik Károly írásai találhatóak az iratok között. A többi megjelölt területről nincsenek önálló feldolgozások, de bizonyosan készültek valamilyen résztanulmányok, mert azoknak az eredményei kimutathatók a Megyei Tanács Egészségügyi Osztályán készült jelentésekben, tervezetekben és tanulmányokban. A községi esettanulmányoknak nyoma sincs, vagy nem születtek meg, vagy olyan fond(ok)ban találhatóak, amelyeket még nem néztem át.

Kiss Imre „Hozzászólás a cigánykérdés rendezéséhez” c. tanulmánya 1954. július 31-én készült.²³ A szociális beillesztést tartotta a legfontosabbnak. Abból indult ki, hogy a cigányság rétegződött, és életmód alapján különítette el csoportjaikat:

1. Akik bekapcsolódnak a termelő munkába, bányákban, építkezéseknél, tsz-ekben.
2. Akik régi életet élnek, de dolgoznak, ám csak bizonyos munkaterületeken, főleg vályogvetésben, tapasztásban.
3. Akik vándorolnak, vásárokra járnak, kupeckednek, teknőt, jószágot árulnak és vesznek.
4. Akik koldulásból, alkalmi lopásból élnek, „dolgozni nem akarnak”. Ezek „sem magukkal, sem családjukkal nem sokat törődnek”. „Tisztátalanok, elhanyagoltak, gyermekeiket iskolába nem járatták. Ruházatuk nem kielégítő, így az elősdiék állandó lakók náluk.”

Javaslat, hogy azokat a családokat, akik becsületesen dolgoznak, gyermekeiket iskolába járatták, tiszta és rendezett az otthonuk, ruházódásuk, be tudnak illeszkedni, emeljék ki a telepi környezetből. Ennek módja a házhelyhez juttatás. Ökörítőfülpöst említi példaként, ahol mindezt megcsinálták, eredményesen. A telepről való, életmódbeli feltételekhez kötött fokozatos kiemeléssel a cél a telepek felszámolása. A gyakorlati megvalósítás két alapeleme az életmódváltozás és a házhely.

Nem sokkal Kiss Imre után Ésik Károly is készített egy kéziratot 1954. augusztus 17-i keltezéssel, „Elmélkedés a cigánykérdés körül” címmel.²⁴ Ésik, hasonlóan Kiss Imréhez, elsősorban a lakóhelyén, azaz Kántorjánosiban szerzett tapasztalatait foglalta össze.

²³ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

²⁴ Uo.

A ma ismert csoportkategóriákat nem használja (és nem használták a korabeli közigazgatásban sem, még a csoportelkülönüléssel sem voltak kellőképpen tisztában), de szóhasználatában felfedezhető a mai szakirodalomban romungróként, illetve oláh cigányként ismert csoportok megkülönböztetése. A saját nyelvet beszélő marhakereskedő kupeceket, valamint a „*kevertbőrű*” (!), cigányul nem beszélő vályogvetőket különbözteti meg. Mindkét csoport életmódját jellemzi, rövid szociografikus és etnografikus rajzot ad, a fő hangsúly azonban az egészségügyi helyzeten van.

A marhakereskedők 100–150 db marhát is elhajtottak akár Tokajig, Szerencsig a vásárookra. Fejből tudják, mikor hol van országos és heti vásár. Egy-egy ilyen „*vásárportya*” hetekig is eltartott. A következő akcióig ittak és pihentek, de nem mondhatók iszákosnak. Nem egyértelmű, hogy 1954-ben jellemző-e még a marhakereskedés, mert Ésik a jelen és a múlt időt keverve használja. Az 1947–1948. évi adatokban még ott van a marhakereskedés, de az '50-es években nincs.²⁵

A vályogvetők Ésik szerint keveredtek és keverednek a „*hosszújuk lezüllött fehérbőrűekkel*”. Ezek sem szeretnek dolgozni, bicskázna, verekszenek, lobbanékonyak. A másik csoport elkerüli őket, a falu másik végén telepszik meg. „*Ha egyáltalán munkára szánja magát, akkor az ellenkező szélsőségbe csap át és a legnehezebb munkát: sármunkát választja. Talán azért mert itt pár napi munkával sokat tud keresni, de annak aztán egy-kettőre a nyakára hág a korcsmában.*”²⁶ Gyakran élnek lopásból, tyúkot lopnak és kamrákat törnek fel. Egy részük a vályogvetés mellett zenélésből is él, „*de a vásári lopásoknak túlnyomóan ők a tettesei*”. Télen, amikor nem lehet sármunkát végezni, vessző- és gyékényfonással foglalkoznak. A „*kevertbőrűek*” nem élnek olyan zártan, mint a saját nyelvüket beszélő cigányok, hajlamosabbak a beolvadásra.

A cigányok helyzetének rendezése a demokrácia feladata, „*amelynek tantételei eo ipso szükségképpen írják ezt elő*”. „*Ami eddig történt csupán a gazdasági helyzet következménye volt, de nem volt céltudatos cselekvés.*”²⁷ (Sic!) A megoldás két kulcsmomentuma szerinte a cigányok közegészségügyi helyzetének javítása, és a „*szociális szanálás*”, amiben a hatóságoknak és

²⁵ Vö. Nagy 2009: 128.

²⁶ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

²⁷ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

a pedagógusoknak van főleg feladata. „A megoldás a helyi adottságok szerint más és más, éppen ezért minden egyes telep pontos helyi tanulmányozást kíván.”²⁸

Az általános szempontok:

1. A megoldás nem lehet imperatív, a ránevelés lehet megfelelő, amely tekintettel van a cigányok tradicionális tulajdonságaira, évezredes karakterére.
2. Meg kell őket győzni, hogy jót akarnak nekik. Nem tehetnek róla, de „alaptermészetük a gyanakvás”.
3. Be kell nekik bizonyítani, hogy anyagi hasznuk lesz.
4. Tisztelni és növelni kell emberi önérzetüket.

Gyakorlati szempontból házhely és 1 hold háztáji juttatását tartja fontosnak. Itt is megfogalmaz bírálatot és ellene mond a megyei tervezeteknek, jelentéseknek, amelyek kikerülték vagy felületesen érintették a földreformot. Ésik így ír: „a legtöbb helyen a 45-ös földosztás, minden erőfeszítésünk ellenére nagyon mostohán bánt el velük, mert azt a minimális házhelyet sem kapták meg, ami nélkül tisztán sem lehet őket tartani”.

A foglalkoztatásról az a véleménye, hogy legyen sokágú és ne kényszerű. Helyi szociális központokban gondolkodott, ahol a cigányok kollektíven dolgoznának egyéni teljesítmény szerinti jutalmazással, s e szövetkezetek mellé iskolát, óvodát és orvosi rendelőt is felállítanának. A foglalkoztatást össze kell kapcsolni a népneveléssel és az egészségügyi gondozással. Itt némileg az 1947–1948-as elképzelésekhez tér vissza.²⁹

Úgy gondolta, hogy azokat, akik már gyárakban dolgoznak, maradhassanak ott, de a családtagjaik itthon vegyenek részt a kollektív foglalkoztatásban. Összességében és alapvetően azonban annak a híve, hogy a cigányok meglévő képességeit, tudását és mesterségeit kell hasznosan kifejleszteni. Ennek területei:

- Sármunka és tégláégetés;
- Gyékény- és vesszőfonás;
- Bizonyos famunkák (fatálak, etetővályúk, fakanalak készítése);
- Bizonyos vasmunkák (tűzhely, vödör, tepsi, edényjavítás);
- Zene (belátva, hogy már nem ad állandó megélhetést).

²⁸ Uo. Idézet Ésik Károly kéziratából.

²⁹ Vö. Bársony, 2008., Nagy 2009.

Ésik a sármunka és a tégláégetés technikai előnyeit ecsetelte, Kiss Imre pedig megemlítette, hogy megnőtt falun a házépítések száma.³⁰ Tegyük hozzá, hogy az '53-as változások hatására a beszolgáltatási terhek alól mentesülő parasztok kedvezőbb anyagi helyzetbe kerültek, s ez alapvetően meghatározta a cigányok megélhetési lehetőségeit. A hétköznapi élet realitásai nem engedelmeskedtek a modernizációs ideológiának, a cigányok ekkoriban főleg vályogot vetettek, hiába szorgalmazta a megyei VB fentebb említett határozata a tégláégetést.

Kiss Imre és Ésik Károly tanulmányai után, de még az 1955. februári VB-ülés előtt készült, feltehetően a Szociálpolitikai Csoportban, az az agyonjavított, áthúzásokkal teletűzdelt, keltezés és aláírás nélküli, titkosan kezelt jelentés, amely példázza a politikai tendenciózus-ságot és mutatja az ideológiagyártás módszereit is. A történeti bevezető után a cigányok csoportjairól szól egy rész, átvéve (de nem megemlítve) Ésik felosztását.³¹ Tőle és Kiss Imrétől is szó szerinti mondatok vannak beépítve a szövegbe, a kritikát megfogalmazó szövegeket viszont kihagyták, illetve azzal ellentétesen fogalmaztak. A jelentésben arról beszélnek, hogy a felszabadulás után a cigányok szociális, egészségügyi, kulturális helyzetének megjavítására irányuló intézkedések egész sorozata indult meg. (Ésik nem volt ennyire elégedett).

A földreformról és annak hatásáról Ésikkel teljesen ellentétesen szól a jelentés: „... a hatósági intézkedések megkezdődtek a földosztás során, amikor több községben az arra érdemes cigányok közül többen házhelyhez, sőt két-három hold szántóföldhöz is lettek juttatva. Így pl. Eperjeske községben több cigánycsalád részére lett szántóföld juttatva. Már a házhelyosztás során is arra törekedtek, hogy a cigányságot ne szorítsák ki a falu végére, illetve a házhelyek végére, hanem a többi házhelyek között szóróványosan nyertek elhelyezést. A házhelyhez való juttatás után a családok igyekeztek rendes kis lakóházat felépíteni, s hogy lakóházat felépíthesse, önkéntesen is igyekezett ipari munkába elhelyezkedni. Az ipari munkába való elhelyezkedést a hatóság is nagymértékben elősegítette a toborzásokkal. A munkába való felszívódásuk nemcsak az ipar felől indult meg, hanem megindult a mezőgazdaság felől is...természetesen nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben az kívánatos lett volna. A munkába való elhelyezkedések

³⁰ „Hozzászólás a cigánykérdés rendezéséhez” c. kéziratában. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³¹ Ez az eljárás pontatlanságokhoz és ellentmondásokhoz vezetett, mert a Kántorjánosiban jellemző állapotot általánosították az egész megyére.

során [régí alaptermészetük továbbra is kiütközött]³², mert a munkahelyet igen gyakran változtatták, sőt igen gyakori volt azoknak a száma is, akik a munkába eltöltött rövid idő után a munkahelyet önkényesen elhagyták.³³

Az 1951-es felmérésre hivatkozva a megye cigány népességének akkori számát 17721 főben adták meg, az aktuális (1954. évi) népességszámot pedig 18 ezerre becsülték. A munkaképesek számát 9360 főre, a munkában állókét 8210 főre, ennek alapján a foglalkoztatottságot 85%-ra (egész pontosan 87%-ra) tették.³⁴ Beszámolták azokat is, akik egyéni gazdáknál napszámban dolgoztak, valamint azokat, akik vályogot vetettek, vagyis a nem rendszeres munkavégzéseket is. A vályogvetés fellendülését ebben a jelentésben is a magánépítkezések fellendülésével hozzák összefüggésbe.

Az 1951 után létrejött tömörülésekről is áttekintést adtak:³⁵

Tiszalök: 1952-ben tömörülés jött létre a téglaegetésre, de nem járt sikerrel. Kiégettek 10 ezer téglát, de folyamatosan különféle igényekkel álltak elő a cigányok (legyen rádió, közös konyha, nagyobb összegű előlegek), ráadásul a téglá mintegy 40–50%-ban rossz minőségű volt, és a Tatarozó Vállalat nem vette át, illetve nem volt hajlandó tovább biztosítani a nyersanyagot sem. Végül a szövetkezet nem bizonyult életképesnek.

A *csengeri járásban* 9 téglaegető tömörülés működött. A termelőszövetkezetek számára állították elő a téglát. Itt életképes volt a kollektív munka.

A *nyíregyházi Háziipari Szövetkezetnél* is működőképesnek bizonyult a 10 fős teknővájó, *Tiszadadán* pedig a kosárfonó részleg.

Mátészalkán 1952-ben háromhetes háziipari tanfolyamot szerveztek, kosárfonás, tengericsuhé- és gyékényfonás. A három hét alatt a nyersanyagot és a résztvevők étkeztetését a megye biztosította. Amikor erre

³² Ezeket a szavakat pirossal kihúzták. Feltehetően a csoportvezető vagy az osztályvezető.

³³ Idézet a jelentésből. A jelentés cím nélküli, nem iktatott fogalmazvány. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³⁴ Uo. Nem egyértelmű, hogy a számításokat milyen adatok alapján végezték. Az iratok között található 1951. évi táblázatos kimutatás szerint az akkor telepeken élő népesség 17563 fő. 1954-ben ennél 158 fővel többet mondanak. 1951-ben a rendes kereső foglalkozásúak száma 2995 fő, férfiak és nők együtt. A munkabíró, de rendes foglalkozással nem rendelkezők száma pedig 6097 fő (3005 férfi, 3095 nő). Mindösszesen a munkaképesek száma 9092 fő. Vagyis a foglalkoztatottság akkor 33%-os volt. Ha az 1954. évi adatok helytállóak, akkor a munkában állók száma három év alatt 5215 fővel, azaz 54%-kal nőtt.

³⁵ Uo.

már nem volt lehetőség a hitelkeret kimerülése miatt, a résztvevőknek csekély hozzájárulást kellett volna fizetni, de nem voltak hajlandók. A kereseti lehetőségek egyébként is rosszabbak voltak, mint az iparvidéken, a cigányok elmentek oda. Végül a szövetkezetet nem tudták megalakítani.

Egy másik, szintén titkos, az előzőt felhasználó, aláírás és pontos keltezés nélküli jelentés, ami ugyancsak az 1955. február 22-i VB-ülés anyagához tartozik, bővebb.³⁶ A foglalkoztatottság kapcsán kitér néhány kényesebb kérdésre is.

Sok esetben nem sikerült elérni, hogy a cigányok megmaradjanak munkahelyeiken. Ugyanakkor kifejezetten jó munkaeelő is volt köztük, pl. az ópályi Patály Zsigmond sztahanovista oklevelet kapott. 1951 óta jelentős eredményeket sikerült elérni a foglalkoztatás terén, de a 100%-os elhelyezést és munkahelyen maradási nem – mondja a jelentés írója, és magyarázatot is ad:

„A cigányságnak az ipari munkába való bekapcsolódása folyamatosan halad, de nem olyan mértékben, mint ahogy ez az 1951. és 52-es években történt.³⁷ Ennek oka részben abban is keresendő, hogy a beindított lendületes munkába való hatósági állítás és a munkában való megmaradás hatósági ellenőrzésében fokozatos lanyhulás állott be. Megfelelő ellenőrzést nem gyakoroltunk és nem is szorgalmaztuk azt olyan mértékben mint ahogy az kívánatos lett volna. A cigányságnak a munkahely elhagyásával követett magatartása a vállalatokat is elriasztotta, a cigányság felfogadásától és munkába állításától, de a Munkaeelő Tartalékok Hivatala sem fektetett olyan nagy súlyt a cigányság fokozatos munkába állítására és a munkahelyen való megtartására.”³⁸

A jelentés foglalkozik az írástudatlansággal, iskolázottsággal és az életkörülményekkel is. A legrosszabb helyzetben az Ópályiban, Jándon és Gulácson nyomortanyákon élő cigányok voltak. Nyomorúságos kicsi kunyhókban három generáció is lakott összezsúfolva. A vizet egy másfél méteres gödörből vették, a víz fertőzött volt. A pozitív példa Ökörítőfülpös, különösen pedig Eperjeske és Tiszabездéd. A cigányok nagy része itt bent lakott a faluban rendes házakban. A földosztáskor nem csak házhelyet, hanem mezőgazdasági ingatlant is kaptak. Az írástudatlanság itt szórványos volt, főként csak a legidősebbeknél fordult elő, a gyermekek

³⁶ Ez a jelentés is cím nélküli, nem iktatott fogalmazvány. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

³⁷ Az akkoriban nagy ipari beruházásokhoz toborzott munkaeelő számáról még nem találtam adatokat.

³⁸ Uo. idézet a jelentésből.

rendesen jártak iskolába. A cigányok helyzetét kedvezően befolyásolta az is, hogy mindkét faluból a záhonyi vasútépítkezésnél helyezkedtek el.

Ez a jelentés a foglalkoztatással kapcsolatban az alábbi határozati javaslatokat ajánlotta az 1955 februárjában tartandó VB-ülésre:³⁹

Utasítsák a községi tanácsokat, hogy szorgalmazzák a cigányoknak a mezőgazdaságban való elhelyezkedését, és kísérik figyelemmel, hogy ott is maradjanak. „...*az egyes munkacsoportokba ne tömegesen, hanem szét-szórta kerüljenek be, mert a többi munkások munkavégzése jó nevelő hatást vált ki a munkacsoportba bekerült cigánymunkásból*”.

A Megyei Tanács Munkaerőgazdálkodási Osztályának általában írják elő, hogy szorgalmazzák a cigányok munkába állítását, és a községi tanácsokon kövessék is nyomon.

A helyi hatóságoknak előírják, hogy az iparendély nélküli házalást, amely „*az utóbbi időben igen jelentős mértékben kezd elszaporodni*”, minden eszközzel akadályozzák meg.

Az 1954. évi elgondolások egyik legfontosabb mozzanata, hogy ettől kezdve a megyei foglalkoztatás-politikában folyamatosan jelen van az, amit napjainkban integrált foglalkoztatásnak nevezünk. Képlékeny formában már 1951-ben felvetődött, de egyértelműen az említett, 1954-es második jelentésben fogalmazódott meg.

Az 1954-es jelentésben leírt határozati javaslatok kerültek bele abba a már hivatalos formátumú, nem titkos jelentésbe és határozati javaslatba, amit Moskovitz Károly megyei főorvos 1955. január 28-án készített, közvetlenül a február 8-án tartott VB-ülés előtt.⁴⁰ Ebben már konkrét határidők és felelősök vannak megjelölve, az akkor szokásos módon. Moskovitz beépítette az 1954. évi fogalmazványok némely részeit. A jelentést ő is történeti adatokkal és a cigány csoportok leírásával kezdte, majd az 1951-es adatokkal, a földreformmal és a szövetségi próbálkozások leírásával folytatta.

Moskovitznál az 1954-es előkészítő munkában keletkezett elképzelésekhez képest új mozzanat az ideológia felerősödése. A korábbiaknál is erőteljesebben a felszabadulás előtti társadalmat tartja felelősnek a cigányok 1950-es évekbeli helyzetéért, amely magatartásával a cigányságot „*kényszerítette arra, hogy tunyaságban éljen, s létfenntartásához szükséges dolgokat lopással szerezze meg*”. „*A cigányságban ez a kezelési mód, még inkább mélyítette*

³⁹ Uo.

⁴⁰ SZSZBML. XXIII. 2. 05–2/1955. Tük.

az alsóbbrendű tudatot, s a munkavállalástól nemcsak a tunyaság tartotta vissza, hanem az is, hogy bele lett nevelve az a tudat, hogy más munkára nem alkalmas, mint emésztőgödör tisztítás, vályogvetés, vagy sármunka végzésére.⁴¹

Külön szól a Záhony környéki települések cigányságáról hasonlóan az 1954-es fogalmazványok készítőihez, de ő a cigányok ottani helyzetének bemutatását arra is felhasználja, hogy kitérjen a mezőgazdasági és ipari munkavállalás jelentőségének mérlegelésére. Ellentmond annak a nézetnek, hogy a cigányok a mezőgazdaságban szeretnek dolgozni. Ezek a cigányok (mármint a Záhony környékiek) csaknem teljesen résztvettek a záhonyi állomásnál folyó építkezésekben, jó jövedelemre tettek szert és házat építettek. Ennek kapcsán mondja, hogy a cigányság inkább az ipari munka felé orientálódott, igyekeztek a mezőgazdasági munkától elszakadni, „természetüknél fogva is a fizikailag könnyebb munkát jelentő iparban igyekeztek elhelyezkedni”. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a mezőgazdasági munkaerőhiányra és az ő tervezetében is az a járási tanácsoknak szóló utasítás hangsúlyos, hogy szorgalmazzák a cigányok mezőgazdasági munkavállalását.

Máshol nem szereplő, Moskovitz által leírt adat, hogy a cigány nők közül igyekeznek ipari munkában elhelyezkedni azok a fiatalok, akik „léha, házasságunkívüli életközösségben élnek”. Az ő munkába állásuk következményének tartja azt, hogy sok cigány gyereket kértek maguk a cigányok állami gondozásba venni. 1954 előtt az állami gondozásba kerülő gyerekek mintegy 40–50%-a cigány volt – írja a beszámolójában.⁴²

A határozati javaslatban a helyi hatóságok rovására írja, hogy nem szorgalmazták a munkahelyüket elhagyó cigányok visszatérését, és azt is, hogy nem találták meg a módot, amivel elháríthatták volna a tömörülések létrejöttének akadályait. A három preferált terület ezúttal is a munkába állítás, a lakáshelyzet javítása és az iskoláztatás. Egyebekben megismétli az 1954-es javaslatokat (a munkahelyek elhagyásával, a házalással kapcsolatban).

1955. február 8-án, a cigányok helyzetét tárgyaló megyei VB-ülésen Gaál Ibolya tartotta az előterjesztést. Ennek konkrét szövegét nem jegyezték le, de a VB-ülés jegyzőkönyvéből tudható,⁴³ hogy bírálták, mert túlságosan tudományos és történelmi alapon foglalkozott a cigá-

⁴¹ Uo. Idézet Moskovitz 1955. január 28-án kelt jelentéséből.

⁴² Vö. Gaál 2007: 44.

⁴³ A VB-ülés jegyzőkönyve, 7. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 12/1955. 05–2/3/1955. Tük.

nyokkal.⁴⁴ Beszámolóját kiegészítve azt javasolta, alakítsanak üstfoltozó szövetkezetet vagy hasonlót, amibe a cigányokat is bevonnák.

A hozzászólásokban a jelenlévők felületes reflexiókat fogalmaztak meg, részben megismételve olyan megállapításokat, amiket a Megyei Tanács munkatársai az előkészítések során már leírtak (ebben a magyarországi mentalitásra, és a nem csupán cigánypolitikára jellemző munkahelyi gyakorlatot ismerhetünk fel): sok cigányt bevontak az iparba, de még nagy a vándorlás; korlátozzák a vándoripar kiadását; a földosztásnál nem úgy bántak a cigányokkal, ahogy kellett volna; a szociálpolitikai csoport hívja meg az ország más megyéiből a kiváló cigány dolgozókat, akik mondják el, hogyan javultak meg az életkörülményeik. Ez utóbbi napjainkig is a cigánypolitika tipikus látszatépítő eleme.

A meghívottak között volt egy Rézműves Gyula nevű cigányvajda is (a jegyzőkönyv nem mondja, melyik településről), ő is felhozta, hogy a cigányok a földosztásnál hátrányt szenvedtek, a tanácsok nem úgy bántak velük, mint a többi emberrel; a lopások és a házalás úgy szüntethető meg, ha a cigányok is rendelkeznek egy kis földterülettel, és ne legyenek ráutalva, hogy mástól lopjanak.⁴⁵

A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese, Molnár Jenő a cigánykérdést a megye legnagyobb problémájának nevezte. Javasolta egy, a cigánykérdéssel foglalkozó állandó bizottság létrehozását. Továbbá, hogy a fiatal cigány tehetségek képzésére rendezzenek be egy kastélyt, ahol legalább 50 ember zenei képzése történne. (Ez is egyik megmosolyogtató, tipikus mozzanata a korszaknak és a későbbi cigánypolitikának is, amikor valamely vezető a cigányok nagy barátjának és problémáik átérzőjének tünteti fel magát, és látszólag elsőrangú, a megoldás biztos, közelebről nézve valójában átgondolatlan ötletével állva elő.) Jelenlegi ismereteim szerint ekkor vetődött fel Magyarországon első ízben annak gondolata, az országos politikát ezen a téren is megelőzve, amit később cigányügyi koordinációs bizottságnak neveztek.

Végül a Megyei Tanács Egészségügyi Osztályát utasították a következő VB-ülésig a határozati javaslatok átdolgozására és a most elhangzottakkal történő kiegészítésére.

⁴⁴ Jellemző adalék a korszak tudományellenességéhez, hogy Ésik Károly tanulmányából, mint tiltott tudományra utaló kifejezést, piros ceruzával kihúzták a „sociológiai szempontból” kifejezést.

⁴⁵ Uo. A VB-ülés jegyzőkönyve, 9. oldal.

Moskovitz 1955. február 18-án átírta a cigányokról szóló beszámolót és újabb határozati javaslatot fogalmazott meg, ezúttal a február 22-én sorra kerülő VB-ülésre.⁴⁶ Kihagyta a történeti részt, a cigányok csoportjainak részletezését. A tömörülések szorgalmazása kapott nagyobb hangsúlyt, a munkaügyben kiemelte az 1951–1952. évi eredményeket és az utána következő megtorpanást. Ennek okát abban látta, hogy a cigányok elszerződtetésével nem foglalkoztak szívesen a járási tanácsok, miután a cigányok a felvett munkabérelőlegek visszafizetése és a munkaruhák visszaadása nélkül elhagyták munkahelyeiket.

A határozati javaslatokban a munkahelyen való megmaradásra, a tömörülésre vonatkozó részek maradtak meg, a házalás, vándoripar stb. nem került be semmilyen módon.

Amikor 1955. február 22-én a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága visszatért a cigányok helyzetének tárgyalására, a megyei vezetőknek tisztában kellett lenniük azokkal az ellentmondásokkal, amelyek a gazdasági modernizáció és a cigányság érdekei között feszültek, ugyanúgy, mint a korszerű mezőgazdaság létrehozásának igénye és a parasztság elvárásai közötti különbségekkel. Látniuk kellett az országos politikában történő átrendeződést is, ami két hónap múlva Nagy Imre és az 1953-as irányvonal visszaszorulásához vezetett. A kommunista eliten belüli feszültségek, érdekellentétek és hatalmi váltások a gazdaságépítő és társadalomszervező elképzelésekben is megmutatkoztak, és a megyei vezetés ezekhez alkalmazkodott. 1955 februárjában ez azt jelentette a cigánypolitikában, hogy köztes, egyensúlyozó megoldásokat kerestek az egységes, uniformizált, illetve a lokális sajátosságokat figyelembe vevő modellek között. A cigányok gazdasági betagozásának konkrét problémájában az ipari és a mezőgazdasági munkavállalás között ingadozott a mérleg nyelve, ami mögött ott húzódott Szabolcs-Szatmár alapvetően mezőgazdasági arcúlat és az országos iparosító politika újbóli felerősödése közötti feszültség.

Az újabb VB-határozatban megállapították, hogy az előző tíz évben a „*cigányság életkörülményei lényegesen megváltoztak*” a megyében.⁴⁷ Majd felsorolták, hogy a hatóságok nem figyeltek kellőképpen a házhelyjuttatásra, az írástudatlanság felszámolására, a munkahelyüket önkényesen elhagyókra, a korábbi határozatokat nem hajtották megfelelően végre. A foglalkoztatásban azt szorgalmazták, hogy a helyi adottságokra tekin-

⁴⁶ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

⁴⁷ A VB-ülés jegyzőkönyve, 2. oldal. SZSZBML. XXIII. 2. 15/1955. 05–3/1/1955. Tük. A jegyzőkönyv kivonata SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

tettel a cigányság az iparban, a mezőgazdaságban és „hajlamának megfelelő más munkaterületeken” dolgozhasson. Az ipari vállalatok és az állami gazdaságok felé való toborzást ismét preferálták (ez a munkaerőgazdálkodási osztály hatáskörébe tartozott), és továbbra is fontosnak tekintették a szövetkezetek létrehozását (ez az ipari osztály feladata volt). A munkahelyüket önkényesen elhagyókkal szembeni szigor enyhült, a községi tanácsokra és a tömegszervezetekre hárították ezt a problémát, mondván, a cigányságot „*meg kell győzni arról, hogy munkáját tovább végezze*” (azaz térjenek vissza munkahelyeikre).⁴⁸

Ezzel a határozattal a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a cigányok nagyüzemi foglalkoztatása mellett tört lándzsát, a kismesterségeknek (amelyek között már csekély jelentőséget kaptak a cigányok hagyományos foglalkozásai) pedig a szövetkezeti, azaz a hagyományosnál szintén kisebb függetlenséget nyújtó, a proletarizálódás irányába ható keretek között kellett volna működni. A parasztság és a cigányság szimbiotikus viszonyán alapuló gazdasági modellnek még a gondolatával is leszámoltak, belátták a történelem kérelhetetlenségének realitását, ám a köztes megoldás jegyében a cigányok foglalkoztatásának kérdését egyúttal ki is szakították a falvak életének hétköznapi realitásaiból, és az 1954-ben több oldalról felvetett, a közösségeken belüli hierarchiára, szokásokra, mentalitásra vonatkozó specifikus megfontolásokat figyelmen kívül hagyták, a cigány népességet továbbra is differenciálatlan, homogén tömegként kezelték.

Néhány hónappal később, amikor a Megyei Tanács felszólítására a meghosszabbított határidőt is túllépve a járási tanácsok 1955. július közepén beszámoltak a februári határozatok végrehajtásáról,⁴⁹ ha ellentmondásosan és mismásolva is, előtűntek a megyei politika és a lokális feltételek közötti disszonanciák.⁵⁰

⁴⁸ Uo. A VB-ülés jegyzőkönyve, 3. oldal.

⁴⁹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–21/1955., 13–62/1955., 272/1955., 11–5/1955., 9–20/1955., 11–12/1955., 115–3/3/1955., 13–71/1/1955., 8–12/1955. sz. iratok. A jelentéseket a járási tanácsok fondjaiból emelték ki. A vásárosnaményi járásból a községi jelentések is megvannak, SZSZBML. XXIII. 431. 1. doboz, 802. csomó, Nro. 43.

⁵⁰ A jelentéseket megadott szempontok szerint kellett megtenni. A megye az analfabéta tanfolyamokról, a cigány gyermekek segítségéről és a családok patronálásáról, a házhelyhez juttatásról és a házépítésekről, valamint a munkahelyüket elhagyó cigányok meggyőzésének eredményességéről várt tájékoztatást.

A mátészalkai járásban a jelentés időpontjáig 74 cigány ment haza a lakóhelyétől távol levő munkahelyéről. Velük a községi tanácson elbeszélgettek, de nem akartak visszamenni addig, amíg a nyári időszakban lehetőség volt a sármunkára.

A fehérgyarmati járásban a cigányok *„termelő munkába való beállítása is mondhatni halad”*, de még *„igen sok közöttük a munkakerülő”*. Nagyarban négy, Kérsenjében három, Milotán kettő, Botpaládon egy, Jánkmajtison szintén egy cigány család tagja a tsz-nek. Az építőiparba toborzott, a vállalatokhoz elutaztatott cigányok nagyobb részben néhány napon belül *„önkéntesen otthagyták helyüket ... az is előfordult, hogy az éjszákára kiadott takarót reggelre ellopták”*. Az ilyen esetek miatt a vállalatok nem vesznek fel cigányokat. Mindezek ellenére továbbra is toboroznak cigányokat vállalatokhoz és állami gazdaságokhoz. Fehérgyarmaton ekkor éppen 8–10 cigány a kultúrház építésénél dolgozott.

A csengeri járásból az iparban és bányákban 80 fő dolgozott. Mezőhegyesre 110 fő szerződött le állandó munkára. A tsz-ben rendszeresen dolgozott a cigány családok mintegy fele Császlón, Komlódtótfaluban, Szamostatárfalván, Szamosangyaloson. Nagyécén minden munkaképes cigány az állami gazdaságban dolgozott. A rendszeresen dolgozókon a családfőket értették, a gond a családtagok munkába állításával volt, ők nem szívesen vállalkoztak a vályogvetésen, sármunkán kívül más munkára. Porcsalmán és Csegöldön sikerült a munkahelyüket otthagyo, szerződött cigány munkásokat *„különböző módszerrel”* rávenni, hogy visszatérjenek a munkahelyükre. A személyigazolvány kiadásának állandó munkavállaláshoz kötése pozitív hatással volt.

A vásárosnaményi járás jelentése munkavállalásról nem közöl érdemi adatokat, inkább a közigazgatási mentalitást világítja meg az, amit erről írnak: *„A helyi tanácsok, valamint a tömegszervezetek munkahelyüket elhagyó cigányokkal nem sokat foglalkoztak, ez a feladat inkább a járási munkaerőgazdálkodási csoportra hárul, amelyik több esetben ért el eredményt, így a munkájukat otthagyo cigányokból jó párat vissza toborzott, illetve vissza közvetített.”*⁵¹

A nagykállói járásban többször előfordult, hogy a cigányok munkahelyüket elhagyták, vagyis hazajöttek a lakóhelyüktől távol levő munkahelyükről. Velük elbeszélgettek, de nagyobb gondot jelentett, hogy a vállalatok nem szívesen vettek fel cigány munkásokat. *„Előfordul olyan eset is, hogy a cigányok közül többen szeretnének menni bányákba vagy a Lenin Kohászati*

⁵¹ XXIII. 23. b. 2. doboz. 11–5/1955. sz.

Művekbe azonban erre a munkahelyre a cigányokat nem lehet toborozni, mivel nem veszik fel csak az építőiparba. Járásunk területén igen sok cigány van akik naplopásból, csavargásból, házalásból [élnek] /különösen a női cigányok/ ezeknél gyakran előfordul az, hogy amit a szemük meglát a kezük nem hagyja ott.”⁵²

A kisvárdai járás jelentésében Ajak, Pátroha és Tiszamogyorós községeket említik, ahonnan a cigányok visszatértek munkahelyükre.

A baktalórántházi járás jelentése szerint „Ófehértó és Baktalórántháza községben a szülők megnyilatkozásából kitűnik, hogy a községben sok a munkakerülő, dologtalan, rossz erkölcsű és viselkedésű cigány, akik lopásból tartják fent magukat, gyermekeiket pedig iskolába járatás helyett koldulni küldik.”⁵³ Ezekben a községekben az embereknek ellenszenvesek a cigányok, s úgy gondolják, hogy nem érdemlik meg a segítséget. „Fokozza a szülők részéről Baktalórántháza községben az ellenszenvet az a körülmény is, hogy a lopáson rajtaért cigány tanulókat a rendőrség büntetlenül hagyta, így továbbra is folytathatják bűnös cselekedeteiket.”⁵⁴ A Megyei Tanács VB-határozatának végrehajtása ott lehetséges, ahol „rendes, becsületes munkás cigány családok laknak”. Az emberek tiltakoznak az ellen, „hogy a munkakerülő, rossz erkölcsű, tisztátalan cigányokat a végrehajtóbizottság becsületes emberek közé helyezze”.⁵⁵ A munkahelyüket elhagyó cigányokkal Nyírmada, Pusztadobos, Baktalórántháza községekben foglalkoztak eredményesen. Petneházán minden cigány férfi munkába lett állítva. Ebben a jelentésben emelik ki először külön Laskodot, ahol 6 cigány család élt, mindegyik a tsz-ben dolgozott, 4–600 öles házhelyeket kaptak, amire házat is építettek. Mindegyik család gyermekei rendszeren jártak iskolába.

A nyírbátori járásban a cigányok nagyobb része munkát vállalt, itt is főleg amióta személyigazolványt csak az kaphatott, aki rendszeresen dolgozott. A munkavállalás fő területei: vályogvetés, tsz, elmennek az iparba. A járási tanács ipari csoportja az üstfoltozó és kosárfonó cigányok szövetkezetbe szervezésén dolgozik a jelentés szerint, „azonban hiba az, hogy a járás területén kevés olyan cigány van, akít be lehetne szervezni, mivel nem foglalkoznak üstfoltozással, vagy kosárfonással”.⁵⁶ Nyírbogáton, Nyírmihálydiban, Kislétán, Máriapócsan és Nyírbátorban a községi népi zenekarokban muzsikáltak cigányok.

⁵² XXIII. 23. b. 2. doboz. 9–20/1955. sz.

⁵³ XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–3/3/1955. sz.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ XXIII. 23. b. 2. doboz. 13–71/1/1955. sz.

A kemecsei járás településein a cigányok nagy része vályogvetéssel foglalkozott, 32 fő dolgozott üzemekben és tsz-ekben rendszeresen. Gondok Nagyhalászbán a Kígyós-telepen voltak, ott a cigányok kupeckedésből, lopásból éltek. Téli foglalkoztatásra Kemecsen 30 cigányt akarnak beszervezni, hogy a helyben kitermelt gyékényt a nyíregyházi Háziipari Szövetkezetnek feldolgozzák.

A járási jelentéseket Moskovitz Károly összegezte 1955. augusztus 4-én. A helyi tapasztalatokra hivatkozva ismét hangot adott annak, hogy a cigányok munkába állítása mezőgazdasági vonalon jobban lehetséges, mert az iparba és a bányászatba a munkaerőgazdálkodási osztály ki sem közvetíti őket, „mert a munkahelyek igen gyakori elhagyásával sok kellemetlenséget és kárt okoztak az egyes vállalatoknak”.⁵⁷ Azzal, hogy a csengeri járásból miért lehetett sikeres a kiközvetítés, nem foglalkozott. A mezőhegyesi állami gazdasághoz leszerződött cigányokról viszont több információt közöl, mint a járási jelentés. 1955 januárjában a mezőhegyesi állami gazdaság munkaszerződést kötött András Dezső és 39 társa győrtleki cigányokkal, 1955. április 15-e és november 15-e közötti munkavégzésre. Amikor jelentkeztek a munkafelvételre, útiköltséget adtak nekik és hazaküldték őket azzal az indokkal, hogy az időszakos munkához közben már biztosították a munkaerőt.⁵⁸

Moskovitz Laskodról megismételte a járási jelentésben írtakat, és ettől kezdve ez a falu lett a cigányok tsz-be szervezésének megyei etalonja. De a szövetkezetek szervezésében kénytelen volt leírni, nem először és nem is utoljára, hogy „*nagyobb haladás nem történt*”.

Moskovitz a koldulás kérdésével is foglalkozott, ami a korábban mutatkozó átmeneti javulást követően most újra nagy gondot okozott, a cigányok esetében főként a nagykállói járásban. Negyedévente 30 ezer Ft-ot költött az egészségügyi osztály azoknak a támogatására, akik testi vagy szellemi fogyatékoság miatt nem tudtak munkát vállalni, szociális otthonban pedig „*családi körülményeik mellett*” nem lehetett őket elhelyezni. A koldusügy megoldatlansága miatt ezt a kiadást nem lehetett csökkenteni.

⁵⁷ XXIII. 23. b. 2. doboz. 115–1/7–1955. sz.

⁵⁸ A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB beperelte az állami gazdaságot, a periratokat még nem találtam meg.

Országos és helyi politika (1955–1956)

1955 folyamán a szabolcs-szatmári törekvések iránt az Egészségügyi Minisztérium részéről is érdeklődés mutatkozott.⁵⁹ Ez a tárca figyelt ekkor a kormányzatban leginkább a cigányok helyzetére. Az Egészségügyi Minisztériumban ebben az évben a cigányok egészségügyi és szociális helyzetének megjavítására országos tervezetet dolgoztak ki,⁶⁰ amibe a cigánypolitikában legaktívabb Szabolcs-Szatmár is bekapcsolódott. Nem tudjuk pontosan, hogy a minisztériumban formálódó elképzeléseknek, és ezen keresztül a szabolcsi tapasztalatoknak volt-e valamilyen előkészítő szerepe vagy bármilyen hatása abban, hogy 1955. december 29-én az MDP Politikai Bizottságában felvetődött a cigánykérdés tárgyalásának igénye. Különösen furcsa, hogy a szabolcsi levéltári iratokban még nyomát sem találtam annak a bizottságnak, amit az MDP Adminisztratív Osztálya és a Kulturális Osztálya Szabolcs-Szatmárba kiküldött.⁶¹ Az MDP említett osztályai a megyéktől is vártak jelentéseket, a megyei iratokban ennek sem bukkantam még a nyomára, ám bizonyos, hogy Szabolcs-Szatmárban készült jelentés az Adminisztratív Osztály számára, mert annak cigányügyi dokumentumai tartalmazznak szabolcsi adatokat, és az 1956 áprilisára elkészült tervezetében is olvasható szabolcsi hivatkozás.⁶²

A szabolcsi megyei törekvések és a cigányügy országos pártpolitikai szinten történt megjelenése között más vonalon is indirekt kapcsolatok mutathatók ki, illetve feltételezhetőek. Az egyik szál az lehetett, amikor Gaál Ibolyát az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztályáról felkérték 1955. november 28-án, hogy írjon tanulmányt a Szociálpolitikai Értesítőbe, amely korábban már két ízben is foglalkozott a cigánysággal. A tanulmány kézírata a megyei vezetők többszörös kontrollja alatt

⁵⁹ Az 1954 nyara és 1955 február között keletkezett, már hivatkozott jelentések többször utalnak erre, s ezt bizonyítja Gaál Ibolya tanulmány írására történt felkérése a minisztérium részéről 1955. novemberben.

⁶⁰ Sággy 1996: 19.

⁶¹ Feitl 2008: 259. Másik két bizottságot Baranyába és Borsodba küldtek ki. Meg kell említenem, hogy 1947-ben már történt hasonló, akkor a Népjóléti Minisztérium Baranyába, Borsodba és Szatmár-Beregbe küldött ki egy szakmai bizottságot, a Teleki Pál Tudományos Intézet és a Néptudományi Intézet munkatársainak részvételével. Vö. Nagy 2009: 125.

⁶² Feitl 2008: 4., 11.

1955. december 14-én készült el.⁶³ Gaál Ibolyának végre lehetősége nyílt, hogy összefoglalja azokat a történeti, néprajzi és (mai szóval) szociológiai eredményeket, amelyeknek a létrejöttéért annyit fáradozott, ám mindez a megyei vezetőket egyáltalán nem érdekelte.

A népszerűségről, a foglalkoztatásról és a megyei politikáról a korábban megismert jelentések adatait foglalta össze, csupán annyi a különbség, hogy most konkrétan kimondja: a tsz-tagok idegenkednek a cigányoktól. Érdekesebbek az 1954-es tanulmányok felhasználásával megfogalmazott néprajzi jellegű felvetései, amelyekkel a cigányok munkakultúráját igyekezett értelmezni. Általánosságban a cigányok munkához való viszonyát így jellemezte: *„Jellemző foglalkozásukra az, hogy inkább olyan munkát szeretnek vállalni, amely nem igényel egy helyben való foglalkozást. Kedvelik a gyakori munkahely változtatást s az ezzel járó vándorlást”*.⁶⁴ Az 1945 utáni változásoknál a munkához való viszonyt aktualizáltan, a lehetőségek és a mentalitás összefüggésében vetette fel: *„Ugyanis a cigányoknak a mentalitása az, hogy nagy többségben inkább az ipari munkát kedveli, míg kevesebb része szeret a földműveléssel foglalkozni. Az iparban való elhelyezkedésükre pedig a hatalmas ipari építkezéseknél és az ipar hatalmas fejlődésénél igen nagy lehetőség van.”*⁶⁵

Visszatérve az országos és a megyei politika közötti lehetséges kapcsolatokra, Gaál Ibolya az 1955-ben már Pásztón élő és Balassagyarmaton városi orvosként dolgozó Galambos József egykori szatmár-beregi főorvosról elismerően írt: *„Igen nagy ismerője volt a cigányok helyzetének, s helyzetüknek megjavítását állandóan szorgalmazta, e téren minden megmozdulást és kezdeményezést nagy szeretettel fogad és nagy hozzáértéssel ad segítséget.”*⁶⁶ Valószínűleg az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztályától Gaál Ibolya dolgozata eljutott az MDP Adminisztratív Osztályához,

⁶³ A tanulmánynak több változata van, a kéziratos levéltári példányokat használtam. SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. és 12. doboz.

⁶⁴ Uo. A 2. dobozban levő példány alapján. Jelen tanulmányban nem térhetek ki részletesen a gazdasági tevékenységek és a vándorlási formák közötti összefüggésekre. Jeleznem kell azonban, hogy Gaál Ibolyának ez az elképzelése alapvetően téves. Az 1950-es években már alig éltek a megyében vándoriparosok (akiknél a tevékenység és a vándorlás ok-okozati kapcsolata egyáltalán felvethető), az iparvidékekre hetente történő utazás, vagy nagyberuházásokhoz és állami gazdaságokhoz meghatározott időre történő elszegődés pedig nem csak a cigányokra volt jellemző. Továbbá, a lakóhelytől távoli munkavállalás Szabolcsban és Szatmárban a 18. század óta folyamatosan kimutatható.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

és szerepe lehetett abban, hogy Galambos Józsefet⁶⁷ egyéni szakértőként felkérték részvételre abban a munkálatban, melynek eredményeként 1956. április 9-én megszületett a Politikai Bizottság számára a cigánykérdés rendezésének tervezete.⁶⁸

Galambos József és Gaál Ibolya 1956. január 12-én személyesen is találkoztak az Egészségügyi Minisztériumban tartott értekezleten. Január 26-án pedig levelet írt Gaál Ibolyához. Galambos az 1947-ben megfogalmazott elképzeléseinek, és a nyomukban akkor kirajzolódó közigazgatási megoldásoknak a feléledését remélte, némi iróniával és szomorúsággal írta, hogy az 1948-as szatmár-beregi határozatokat a Belügyminisztérium már nem hagyta jóvá, „*minthogy időközben a kérdés politikailag időszerűtlenné és nem kívánatosá vált*”. Az MDP részéről a cigányügy iránt mutatkozó érdeklődésben és a szakértői felkérésében öngigazolást látott: „*Az MDP politikai bizottságának határozata, mely a kérdés megoldását konkrét feladatnak jelölte ki, bizonyítja, hogy nem a Szatmár megyei kísérletek voltak tévesek, hanem az az elgondolás, mely levette ezt a kérdést a napirendről és hosszú évekre elodázta a megoldást.*”⁶⁹

Galambos doktor tervei 1956 elején sem voltak szalonképesek, önmagában 1945 előtti terminológiája, főként pedig genetikai determinizmusa, a cigány gyermekek elhagyottá nyilvánítására és a cigány anyák menhelyi elhelyezésére vonatkozó felvetései miatt.⁷⁰ Megküldte ugyan 1947-ben írt tanulmányát és a szatmár-beregi iratokat Gaál Ibolyának, de a továbbiakban a megyei politika alakítására sem volt semmiféle hatása.

Galambos és Gaál Ibolya személyes találkozója és Galambos levele között, 1956. január 23-án tartotta a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportja Nyíregyházán a megyei cigányankétot. A meghívottak jegyzéke megtalálható az iratok között (köztük cigányok is, főként szatmári településekről), de a rendezvényről készült jegyzőkönyv vagy egyéb dokumentum nem. Érdekes adalék Szalatkay Péter gávai körzeti orvos feljegyzése. Jelen volt az anketon, de nem volt alkalma elmondani gondolatait, ezért „*A cigányság helyzetének*

⁶⁷ Feitl 2008: 259. 7. sz. jegyzetben tévesen írják a nevét Galambos Lajosnak.

⁶⁸ A dokumentumot közli Feitl: 2008. 266–272.

⁶⁹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

⁷⁰ Vö. Bársony 2008., Feitl 2008., Nagy 2009.

megjavítása érdekében tartott ankéhez hozzászólás” címmel lejegyezte azokat és levélben küldte meg Gaál Ibojának.⁷¹

Szalatkay az a tipikus értelmiségi figura volt, aki komolyan vette a problémákat és komolyan gondolta a véleményét, aki a valósággal akart szembenézni és valós cselekvést szorgalmazott látszatok helyett. Túlzónak tartotta a VB-elnökök optimizmusát, az eredmények hangoztatását, mert valójában csak kevés család gondját oldották meg, „*szép számmal vannak a nem emberi körülmények között élő cigányok*”. Szerinte azok találták meg a beilleszkedés útját, akik korábban is rendes munkát végeztek. „*A baj, a nehézség azokkal van, akik kint a falun a muzsikálásból akarják fenntartani magukat és családjukat.*” Kifejtette, hogy milyen változások történtek, a társadalom és az életmód változásával hogyan módosult az ízlés, a szórakozás, a rádió hatása, és „*a muzsikus cigányság elvesztette lába alól a talajt*”. A falusi cigány muzsikusok nem képezik magukat, pedig hagyományos tudásuk már nem felel meg a változásnak. „*Nem akarják megérteni, hogy amit most nyújtanak, az selejt munka, evvel nem lehet tisztességes megélhetést biztosító jövedelemhez jutni. Ragaszkodnak a mesterségükhöz, megalázzónak tartják azt, hogy a nyomorúságot biztosító ‚művészi‘ pályát felcserélik a tisztességes megélhetést nyújtó ‚melóssággal‘. Amellett tökéletesen megőrizték a múlt hagyományait, átvették a régen őket éltető gentri világ összes hibáit, a kártyázást, a semmittevést. Ezeknek az asszonyaik járják a falut és tartják el, ahogy ezt a szamoszáji cigánykikiüldött nagyszerűen jellemezett, kötőjükből a férfiakat.*” „*Ezeknek a munkateljesítménye a dolgozók szempontjából a semmivel egyenlő, adót nem fizetnek, nem vesznek részt az ország építésében, de annál nagyobb a hangjuk, ha alaptalan követeléseiket nem elégítik ki, a legagresszívebb módon lépnek fel.*”⁷² A komoly tudású muzsikusokat Szalatkay szerint szervezetbe kell tömöríteni és csak ezek muzsikálhassanak. A cigányok házhelyhez és otthonhoz juttatását indokoltnak és jogosnak tekintve, ám figyelmeztet a „*többi dolgozó igényére is*”. „*Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy milyen érzéssel fogadja majd az a dolgozó, az a Tsz tag, aki éveken keresztül szorgalmasan dolgozott, takarékoskodott, hogy felépíthesse szerény kis falusi otthonát, ha azt fogja látni, hogy a produktív munkát nem végző cigányság állami segítséget kap lakásépítéshez, pusztán csak azért, mert ő cigány.*”⁷³ Javaslat: építési segélyt (szigorúan természetben)

⁷¹ SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz. Iktatott levél: Körzeti orvos Gáva 8314–19/1956.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

csak az kapjon, aki az új rendelet szerint jogosult a 75%-os táppénzre (két év munkaviszony, egy év szakszervezeti tagság).

A Politikai Bizottság számára készült, fentebb említett tervezet és a szabolcsi cigánypolitika között több találkozási pont is felfedezhető. Az Adminisztratív Bizottság előterjesztésében felbukkannak olyan elemek, amelyek Szabolcs-Szatmárban már korábban felvetődtek (pl. a koordinációs bizottság). Ugyanakkor az országos koncepció alapján fejleszthető lett volna a cigánykérdés megyei szintű kezelése (a közigazgatás egyes szintjein cigányügyi előadók kijelölése). A végrehajtó hatalomban a cigányügy kormányzati intézésének tervezett országos modellje és a megyei gyakorlat azonos logikán alapult. A kormányzatban a cigánykérdés egyes részterületeit a szakminisztériumokhoz akarták hozzárendelni, miként a Megyei Tanácsnál az egyes osztályokhoz. Az országos tervezet foglalkoztatáspolitikai logikája is egybeesett a már ismertett megyei koncepcióval: a hagyományos mesterségek szövetkezetekbe szervezése (új elem a termékátvétel biztosítása); foglalkoztatás az építőiparban, útépítésben, útfenntartásban, kertészeti és köztisztasági tanácsi vállalatoknál; alkalmazás állami gazdaságokban és erdőgazdaságokban.

Az országos és a megyei koncepciót összehasonlítva térjünk még ki a cigánykérdés értelmezésének két olyan alapvető mozzanatára, amelyek napjaink politikájában és a cigánykutatásokban is lényegesek. Az országos tervezet szemléletében túllépett a megyei politika szűklátókörűségén, és a cigánykérdést olyan társadalmi problémaként írta le, amelynek megoldása időigényes folyamat. Ugyanakkor a cigányok helyzetének értelmezése azonos volt: az MDP Adminisztratív Bizottsága tervezetének kidolgozói is csekély jelentőséget tulajdonítottak a cigányságon belüli differenciáltságnak, jóval erősebbnek tartották viszont a cigányok és nem-cigányok között az életszínvonal-különbségek mentén húzható határvonalat. Az országos tervezet erről így szól: „Az életmód tekintetében vannak bizonyos különbségek a cigányság rétegei között, azonban még a letelepült és viszonylag fejlettebb életszínvonalú cigányság életkörülményei is alatta maradnak a lakosság átlagos életszínvonalának.”⁷⁴

Meglehetősen különös az aktuális szakirodalomban napjaink cigány népességét egységesen a „szubtársadalom”, „underclass” fogalma alá soroló szerzőktől olyan megközelítéseket olvasni, amelyek összecsengenek az 1950-es éveknek, a társadalmi szerkezetet és a csoportidentitást

⁷⁴ Feitl 2008: 266.

mesterségesen befolyásolni akaró marxista ideológiájával. Ezzel az ideológiával, tudományos alkalmazásával, vagyis a cigány és nem-cigány népesség említett módon történő szembeállításával nem értek egyet, több okból sem, de most csak egyet kiemelve: az 1950-es évekből nem állnak rendelkezésre adatok, illetve nem történt meg a feltárása, az összehasonlításra alkalmas adatoknak, a kutatásokban pedig nem történtek még erre az időszakra vonatkozó komparatív életmód- és életszínvonal-vizsgálatok. A szabolcsi történeti adatok lehetővé tesznek egy ilyen összehasonlítást, de azt nem végezhetem el ebben a tanulmányban. Az életszínvonal, ha tetszik, a szegénység és a cigány népesség differenciáltságának kérdéséről két példát említek, egyelőre azzal a szándékkal, hogy remélhetőleg mérvadóak lehetnek a további kutatások számára.

A Magyar Szociológiai Társaság 1981. április 23–24-én konferenciát rendezett a hátrányos helyzetű csoportokról. A főreferátumot Huszár István tartotta, és hangsúlyozta, hogy „*a hátrányos helyzet problémáját nem szabad azonosítani a cigányság problémájával*”. A Kemény-féle 1971-es cigányvizsgálatban felmért 320 ezer fős cigány népességnek 69%-a élt havi 800 forintnál kevesebb jövedelemből, amit 1969-ben a társadalmilag elfogadható minimumként határoztak meg. 1968-ban Magyarországon az össznépeségből 2,5 millió ember élt a 800 forintos határ alatti jövedelemből. Ennek a 2,5 milliós népességnek a hasonló jövedelmi szinten élő cigányok (220 ezer fő) az egytizedét sem tették ki.⁷⁵ A jövőben az ideológiagyártás helyett konkrét válaszokat kell keresnünk arra, hogy a Huszár István által leírt állapothoz képest az 1950-es években mi volt a realitás. Megemlítem még azt is, hogy a II. világháború után olyan mérvű volt a nyomorúság a nem-cigány népesség körében is, különösen a fehérgyarmati járásban a kismányi és kömörői körjegyzőségekben, hogy a járási szociális titkár egyik 1946-os jelentésében nem talált rá megfelelő szavakat: „*Azt a nyomort, szegénységet, ruhátlanságot, ami itt van, leírni nem lehet*”⁷⁶.

A másik példával egy lokális cigány népesség differenciáltságát mutatom be. Hodászról van szó, de előbb röviden érintenem kell annak a megyei felmérésnek a létrejöttét, amelyből az adatok származnak. Ez szigorúan véve kívül esik a most vizsgált időszakra a kronológiai határán, de kétségtelenül az előző évekre is jellemző állapotot mutat.

⁷⁵ Huszár 1981: 94.

⁷⁶ Gaál 2007: 86.

1. kép. Az 1957-es felmérés során Szabolcs-Szatmár megyében ismeretlen helyen készült fénykép egy cigánytelepről.

Forrás: SzSzBML. XXIII. 23. b. 12. doboz.

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke, Fekszai István 1957. október 25-én a megye cigány népességének felmérését rendelte el.⁷⁷ A Munkaügyi Minisztérium által néhány hónappal korábban végzetetett felmérés az arra beérkezett adatok, vagy bármi hasonló hatása nem fedezhető fel, nem is hivatkoznak ezekre.⁷⁸ Azzal indokolták a felmérést, hogy az eredmények ellenére a cigányok helyzetében nem következett be kellő mértékű „*emelkedés*”, a korábban megkezdett munkának új lendületet kell adni és gyorsítani a cigányok életkörülményeinek javulását. Az első lépés a cigányoknak az eddigiek-nél behatóbb megismerése.

A Megyei Tanácson „*családi lap*” elnevezéssel kérdőívet szerkesztettek, ennek kitöltése volt a felmérés alapja. Minden cigánytelepről külön leírást kellett készíteni (ha egy településen több cigánytelep volt, akkor ezekről is külön-külön). Azokat a cigányokat, akik nem a telepen éltek, hanem a falu lakosai között, jelentős mértékben adaptálódtak, esetleg sértésnek vették, ha a telepiekkel együtt kezelik őket, külön adatlapokon vették fel. A tanácsokhoz külön leíratokat intézett a megyei VB-elnök, amiben részletesen leírták a felmérés végrehajtására vonatkozó

⁷⁷ XXIII. 23. b. 2. doboz. 1091/1957. Eln.

⁷⁸ Vö. Sággy 1996: 22–24., Sággy 2008: 3.

utasításokat. A nyomtatványokat közvetlenül a községi tanácsokhoz küldték. A nyomtatványokat nem lehetett úgy kitölteni, hogy a cigányokat egy helyre összehívják, minden egyes családot fel kellett keresni a lakásán. „Az adatgyűjtést végző igyekezzék a család életkörülményeit, gondolkodás módját teljes mértékben megismerni.” – írták a rendeletben.

A nem a telepen, hanem a község többi lakosai között élő cigány családokat, akik „minden tekintetben igyekeznek rendes életet élni”, nem az otthonukban kellett felkeresni, hanem „egyéb úton” beszerezni az adataikat. Rövid ismertetést kellett adni arról, hogy mi tette lehetővé a kiemelkedésüket. Nem lehetett viszont összemosni őket azokkal, akik házhelyet kaptak, nem laktak a telepen, de „régí szokásaikat nagy részben megtartották és a környezethez való átalakulásuk még csak kisebb mértéket ért el”.⁷⁹ Utóbbiakról ki kellett állítani a családi lapokat, felkeresve őket az otthonaikban.

A hodászi cigányok felmérését 1957. november 25-én végezték el. A felmérés négy részből áll: a telepi cigányokról felvett családi lapokból, „a falu lakosságához hasonló életmódot folytató” cigányok külön adatlapjaiból, a telepleírásokból, és a községi tanács jelentéséből. A településen való térbeli elhelyezkedésük szempontjából két csoportjuk különült el: a faluban bent élők és a telepiek.⁸⁰

A faluban élők egyik rétegét azok alkották, akik „teljesen kiemelkedtek a cigány életformából”. Csupán bőrszínük árulta el cigány származásukat (arra, hogy oláh vagy magyar cigányok, ki sem tértek), ami viszont annyira egyértelmű volt, hogy a jelentésben pontosan megadták a számukat: 54 család 233 fővel. Nem tartották magukat cigánynak, és nagy részüket már a magyarok sem sorolták a cigányok közé. Olyannyira, hogy ezek a családok be sem kerültek a részletes összeírásba, még a hasonult életmódúak felvételére szolgáló adatlapokat sem töltötték ki róluk, csak a tanácsi jelentésben említették őket. „Ezek már a magyarokkal is keverednek.” – írta róluk a VB-titkár. Gyermekük rendszeresen jártak iskolába, a felnőttek nagyobb része tudott írni és olvasni. A magyarokéhoz hasonló, szépen berendezett, többszobás házakban laktak, legtöbbjüknek volt rádiója. Jónéhány család életszínvonala jobb volt a magyarokénál. A jelentés szerint „állandó és rendes foglalkozásuk van”, de arról nem írtak, hogy milyen munkahelyeken dolgoznak. Megélhetésükben fontos szerepe volt, hogy mindegyik családnak volt saját házhelye, földje, gyümölcsöse.

⁷⁹ Idézet a VB-elnök 1957. október 25-én kelt rendeletéből. XXIII. 23. b. 2. doboz. 1091/1957. Eln.

⁸⁰ A hodászi felmérés iratai SZSZBML. XXIII. 23. b. 6. doboz.

A magyarok között a faluban élők másik rétegét a magyar cigányok jelentették, létszámukról nincsenek adatok. Nekik is volt telkük és rendszeren berendezett házuk, többségük nem juttatással kapta, hanem vásárolta. Edényekkel házaltak, amiket tollra cseréltek. Tevékenységüket részleges önállósággal a földműveléssel alkalmazottaként végezték. Számukra megérte a szövetkezetet választani, mert minden nap hazamehettek, nem kellett elválniuk a családjuktól, és jövedelemben is megtalálták a számításukat. Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy nem a vándorlás szeretete készítette őket a munkavállalásra. Átlagosan 1400–1500 forintot kerestek havonta. Életszínvonaluk, életkörülményeik nem voltak olyan jók, mint az előző csoportnak. Mindegyikük telkén volt kút, de WC csak szórványosan. Nagy részük törvényes házasságban élt, rendszeren ruházkodtak, dögöt sohasem ettek. Gyermekük nem jártak rendszeresen iskolába, és csak kevés felnőtt tudott közülük írni és olvasni.

Az első két csoport és a telepi cigányok között egyfajta köztes réteget alkottak azok a faluba beköltözött oláh cigányok, akik rendelkeztek telekkel, jórészt az akkori Lenin utcában. Telkeiket nem a földreform során kapták, hanem vásárolták, és egyszobás, pitvarszerűséggel ellátott házakat építettek rá. Házaik berendezése szűkös volt, több személyre jutott egy ágy, ágyneműjük nem volt elegendő. Nem tudtak megfelelően tisztálkodni, ruházatuk hiányos volt, a legtöbb család portáján nem volt kút, WC pedig sehol. Gyermekük egyáltalán nem jártak iskolába, a felnőttek nem tudtak sem írni, sem olvasni, szórványosan előfordult közöttük tetveség.

A telepiek szintén oláh cigányok voltak, a falu két részén éltek. A szakirodalomból⁸¹ jobban ismert Kolerás nevű telepen 24 család 14 építményben, a Dózsa György utcai telepen 6 család, 5 építményben. Mindkét telep 1 km-re volt a falu központjától. A cigánytelepeken egyáltalán nem volt kút és WC. Az itteni cigányok putrikban, kunyhókban laktak, alig volt bútoruk és ágyneműjük, családonként nem volt több egy fekvőhelynél és egy-két darab edénynél. Szükségűz helyeket használtak és petróleummal világítottak. A gyermekeknek (néhány családban 8–10 is született) nem volt téli ruhája és lábbelije, koszosak voltak és tetvesek. Szűkös étkezésükben a krumpli és a kenyér mellett a döghús is szerepelt. A férfiak egy része Budapesten volt segédmunkás tavasztól ősziig, mások a nyári időszakban vályogot vetettek, néhányan alkalmi munkákból éltek napi 25 forint napszámberrel, vagy kupec kedéssel, tollazással próbálkoztak. A további

⁸¹ Juhász 2004.

kutatások során lehet majd megállapítani, hogy mentális és erkölcsi jellemzésükből mi volt a valóság, és mi a környezetükben róluk élő képzet: „*Vad, vérengző nép, gyakori közöttük a verekedés. Szeretnek lopni. ... Babonásan vallásosak és nagyon buták, de emellett ravaszak és bosszúállók. Jelentős számban vannak közöttük olyanok akiknek elmeállapota nem tökéletes.*”⁸²

Az oláh cigányok köztes csoportjának és a telepieknek azonosak voltak a jövedelmi viszonyaik. A Budapesten építőipari segédmunkásként dolgozó férfiak átlagosan havi 1200–1300 forintot kerestek. Ennek az összegnek azonban csak a fele jutott a 6–9 tagú családnak, a különélés, a könnyelmű életmód és a beosztás hiánya miatt.⁸³ A Hodászon helyben dolgozó férfiak havi 700–800 forintot kerestek. Azok voltak többen, akik a lakóhelyüktől távol vállaltak munkát, rájuk valóban érvényes volt, hogy szívesebben mentek dolgozni az iparba, mint a mezőgazdaságba. Helyi munkavállalásra ugyanis leginkább a Hodászi Állami Gazdaságban és a földműveléssel foglalkozó szervezetben volt lehetőség. Az Állami Gazdaságban főleg néhány nő vállalt munkát, jellemzőbb volt, hogy nyaranta a vályogvetésben vettek részt az asszonyok, amennyire azt a sok gyermek mellett megtehették.

Az 1950-es évek első felében, illetve 1956 elején a társadalompolitikát alakító politikai vezetők és a megyei közigazgatás szereplői nem voltak tisztában pontosan a cigány népség egészén, és a lokális közösségeken belül is érvényesülő akkulturációs különbségekkel és a többféle módon is létező megosztottsággal. Szabolcs-Szatmárban a megyei vezetésben ezen a téren 1957-ben következett be szemléletváltozás. 1956 elején haladtak tovább a dolgok a maguk szerényebb léptékében.

Az 1956 első felében egyre erősebbé váló politikai válság jelei mutatkoztak meg a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a Munkaerőtartalékok Hivatalával és az Építésügyi Minisztériummal folytatott vitájában.⁸⁴ 1956. február 29-én a Munkaerő Tartalékok Hivatalához intézett levelet a VB elnökhelyettese, Gulyás Emilné szignálta. A foglalkoztatás-politikai alapelvet így határozták meg: „*A cigányság helyzete megjavításának alaptétele a munkába való elhelyezés s ezúton megfe-*

⁸² SZSZBML. XXIII. 23. b. 6. doboz. Idézet a VB-titkár által írt tanácsi jelentésből.

⁸³ Az 1950-es évek közigazgatási irataiban is visszatérő kérdés, hogy a cigányok azért nem tudnak beosztani, mert kevés a jövedelmük; vagy azért nem jönnek ki a havi jövedelemből, mert nem tudnak beosztani? Mindenesetre, ha valaki Budapesten is tartott egy élettársat (volt rá példa), akkor számolnia kellett további anyagi nehézségekkel.

⁸⁴ Az erre vonatkozó levelezés SZSZBML. XXIII. 23. b. 2. doboz.

2. kép. A Bandula testvérek háza Csengerben.
(Kelet-Magyarország, 1957. december 1.)

Forrás: SzSzBML. XXIII. 23. b. 12. doboz.

elő jövedelemhez való juttatás. A megfelelő kereset igényessé teszi őket s nagyobb hatósági intézkedés nélkül saját elhatározásukból is igyekeznek földkunyhók helyett rendesebb lakásokat maguknak biztosítani és igyekeznek emberibb életet élni.”⁸⁵ A levél egyebekben a kisvárdai járás által a Miskolci 31/1 Építő Ipari Vállalatnak toborzott cigány munkaerőről szól. A vállalat a Miskolcra szállított cigányokat visszaküldte, a járási munkaerőgazdálkodási csoportvezető költségére. Az ügyet a megyei Munkaerőgazdálkodási Osztály vizsgálta ki és a vállalatnak adott igazat, azon az alapon, hogy minőségi munkásokat kértek és nem azokat kaptak. A minőségi munkaerő fogalma és kritériuma körül alakult ki vita. A megyei VB elnökhelyettese nyíltan bírálta a Munkaerőtartalékok Hivatala felé saját osztályát (ilyen korábban nem fordulhatott elő, kifelé semmiképpen sem), s úgy vélte, hogy a válogatás borszín alapján történt, amit elutasít. Azzal érvelt továbbá, hogy a cigányokat nem lehet kizárólag a mezőgazdaságba betagozni, az ipart nem lehet elzárni előlük. Azt kérte a VB nevében a Munkaerő Tartalékok Hivatalától, hogy vidéki szervein és a vállalatokon keresztül segítsék a cigányok ipari munkavállalását. Továbbá

⁸⁵ Uo. 115-Ált-3/1956. szpcs.

a vállalatoknál igyekezzenek elérni, hogy ne külön cigány csapatok legyenek, hanem a többi munkás között osszák szét őket. Ennek kedvező morális hatását emelte ki, de megfogalmazódott benne ismét (mai kifejezéssel) az integrált foglalkoztatás problémája is. Megemlítette még, hogy Szabolcsban három sztahanovista cigány van.

A Munkaerőtartalékok Hivatala március 30-án válaszolt.⁸⁶ Elvileg leszögezték a válaszban, hogy mennyire fontos a munkába állítás, az egyenjogúsítás. A gyakorlatról azonban leszögezik a realitásokat: Szabolcsból több ezer cigányt toboroztak, főleg iparvidékekre. Nagyobb részük nem maradt ott, visszatért a lakóhelyére. Ezek ismételt toborzása nem indokolt, sőt káros. A cigányok többsége olyan munkavállaló, aki a munkaviszonyát többször is önkényes kilépéssel megszakította, az ilyenek alkalmazásától a vállalatok tartózkodnak és nem is kötelezhetők, hogy ilyen munkavállalókat alkalmazzanak. *„Amikor azonban a cigánykérdést vizsgáljuk nem szabad megfeledkezni arról, hogy problémájuk megoldása nem valószínű meg máról-holnapra, hosszabb időt igényel. Általánosan ismert, hogy a cigányok egy része hajlamos a naplopásra, munkakerülésre, tolvajlásra. Az MTH hosszabb idő óta erőltette a toborzó vállalatoknál, hogy az ilyen munkavállalókat is, minden válogatás és kikötés nélkül alkalmazzák. Tekintettel arra, hogy a toborzó vállalatok általában ugyanazok, eljárásuk arra vezetett, hogy egy-egy vállalatnál a munkaerő fluktuáció megnövekedett, a munkaerők biztosítására fordított kiadások rohamosan emelkedtek, elszaporodtak a lopások. Ilyen körülmények között a fegyelmezett dolgozók is elhagyták a vállalatot, s a vállalat ezért inkább lemondott a toborzásról.”*⁸⁷ Ez a forrás arra a megfontolásra int, hogy Dupcsik Csabának Kornai János teóriáján alapuló – egyébként logikus és egyéni – érvelését, mely szerint a szocialista vállalatok munkaerőt (mint erőforrást) is nagyarányban szereztek be, mert nem kellett tekintettel lenniük a költségeire, továbbá a szakképzetlen, rosszul fizetett cigány munkaerő nagy tömegű alkalmazása a bértömeg-gazdálkodás keretében lehetővé tette a vállalatok számára, hogy az elit szakmunkásréteg és a vezetők bérét feltornázzák, az 1950-es évek első felére nem tekinthetjük érvényesnek⁸⁸.

Március 12-én a megye az Építésügyi Minisztériumnak is írt, ez a levél nincs az iratok között, a március 22-én keltezett válasz viszont

⁸⁶ Uo. 27/16/11.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Dupcsik 2009: 141–142.

igen, s ez is a miskolci ügyről szól.⁸⁹ Elvileg itt is egyetértenek azzal, hogy a munkaerő alkalmasságát nem a børszín, hanem a munkakönyv alapján kell eldönteni. Ugyanakkor a vállalatnak joga van a toborzottak közül csak azokat alkalmazni, akik alkalmasak a munkára. A kiválasztásnál fontos körülmény lehet, hogy a munkavállaló gyakran cserél-e munkahelyet, mivel az építőiparban amúgy is magas a fluktuáció. Az építőiparban több ezer cigány dolgozik, a vállalatok figyelmét nem szükséges külön felhívni, hogy a cigányokat vegyék egyenlő elbánás alá. Korábban az sem fordult elő, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága valamely minisztériumnak vagy országos hivatalnak tegyen szemrehányást.

Az MDP Adminisztratív Osztályának országos terve és a megyei cigánypolitika 1956-ban nem találkozott össze cselekvő társadalompolitikában. Az MDP Politikai Bizottsága sohasem tárgyalta érdemben az 1956 áprilisára elkészült tervezetet, a nyár végére pedig a cigányügy végleg kiszorult az országos pártpolitikából.⁹⁰ 1956 elejétől indult el az a nem pártpolitikai folyamat, melynek során a cigánypolitikában a foglalkoztatásra helyeződött a hangsúly, a végrehajtó hatalomban pedig a Munkaügyi Minisztériumnak, illetve a Megyei Tanács Munkaügyi Osztályának pozíciója erősödött. A folyamat 1956 nyarán ezen a vonalon is döcögőssé vált, ősszel pedig elakadt, majd közel egy évnyi stagnálás után 1957 nyarán következett be éles fordulat.

BIBLIOGRÁFIA

- Bársony János: A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, 2009.
- Gaál Ibolya: *A közigazgatás körébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében 1867–1950*. Nyíregyháza, 2007. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványai 59.

⁸⁹ Uo. 458/MT/1956.

⁹⁰ Fejt 2008: 2.

- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 257–272.
- Huszár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1981. 6. sz. 89–100.
- Juhász Éva: *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd, 2004. *Studia Minoritatum* 6. Sorozatszerk.: Kalányosné László Julianna.
- Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Pécs, 2005.
- Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Pécs, 2009.
- Mezei Balázs: A politikai gonosz fogalma. *Századvég*, 2009. 53. sz. 27–45.
- Mikó Zsuzsanna: Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es évek Magyarországon. In: Márfi-Kosztics 2009. 135–140.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája. Történelemtanárok Egylete*, Budapest, 2008. 35–50.
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi-Kosztics 2009. 117–133.
- Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 2001. június 26–37.
- Sághy Erna: *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében*. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történeti Tanszék, 1996.
- Sághy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon, 1945–1964. Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.
- Sághy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as évek fordulóján. Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.
- Wilhelm Gábor: Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In: *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1*. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 29–37.